

Miranə Həmidli

Odlar Yurdu Universiteti

E-mail: hemidlimirane21@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.4.151>.

**Ə.HAQVERDİYEVİN “XORTDANIN CƏHƏNNƏM MƏKTUBLARI”
ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR,
PAREMIOLOJİ VAHİDLƏR**

Açar sözlər: Ə.Haqverdiyev, xortdan, atalar sözləri, alqışlar, qarğışlar

SUMMARY

**PROVERBS AND PARABLES WHICH ARE USED IN THE WORK "LETTERS OF
HELL FROM THE GHOST" BY A. HAGVERDIYEV,
PAREMIOLOGICAL UNITS**

Proverbs and parables are artistic examples that reflect the history of the people's struggle, have been tried and passed the filter of experience for centuries, and cover various topics. Many writers in world literature have often turned to this wisdom-filled treasure of the people to express their thoughts in short words. A.Haqverdiyev skillfully used proverbs and parables in his works. The artist used the wisdom of the people for two purposes. In the first case, it is serious. In the second case, it is accompanied by critical laughter. Although writer gives some of the proverbs with serious content in Persian, he definitely presents the translation to the readers so that the meaning is clear.

Key words: A.Haqverdiyev, xortdan, proverbs, applause, curses

РЕЗЮМЕ

**ПОСЛОВИЦЫ И ПРИТЧИ, КОТОРЫЕ ИСПОЛЬЗОВАНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ
А.ХАГВЕРДИЕВА «АДСКИЕ БУКВЫ ОТ ПРИВИДЕНИЯ»,
ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ**

Пословицы и поговорки являются художественными образцами, отражающими историю борьбы народа, проверенными и прошедшими фильтр опыта веков, охватывающими различные темы. Многие писатели мировой литературы часто обращались к этому наполненному мудростью сокровищу народа, чтобы выразить свои мысли в коротких словах. А.Хагвердиев умело использовал в своих произведениях пословицы и поговорки. Мудрость народа художник использовал для двух целей. В первом случае это серьезно. Во втором случае он сопровождается критическим смехом. Хотя писатель приводит некоторые пословицы серьезного содержания на персидском языке, он обязательно представляет читателям перевод, чтобы смысл был ясен.

Ключевые слова: А. Хагвердиев, хортдан, пословицы, аплодисменты, ругательства.

Atalar sözləri və məsəllər xalqın mübarizə tarixini əks etdirən, əsrlərdən bəri sınıanaraq gələn və təcrübənin süzgəcindən keçən, müxtəlif mövzuları əhatə edən, bədii nümunələrdir. Dünya ədəbiyyatında bir çox yazıçılar öz fikirlərini qısa sözlərlə ifadə etməkdən ötrü xalqın hikmət dolu bu xəzinəsinə tez-tez müraciət etmişlər. Ə.Haqverdiyev də öz əsərlərində atalar sözləri və məsəllərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Sənətkar xalqın hikmət xəzinəsindən iki məqsədlə istifadə etmişdir. Birinci halda bu, ciddi məzmununda olur. İkinci halda tənqidi gülüslə müşayiət edilir (Mütəllibov 1988: s. 282). Ədib ciddi məzmunlu atalar sözlərinin bəzilərini fars dilində versə də, mənası aydın olsun deyə tərcüməsini də mütləq şəkildə oxuculara təqdim edir:

- “Kafər bəcəhənnəm namirəvəd kəşan-kəşan mibərənd (Kafir cəhənnəmə getməz, onu çəkə-çəkə apararlar)”.

- “Abi şurəst, çi qabiliyyət darəd, büdeh, berizəd bə guri-pədərəş” (Şor sudur, nə əhəmiyyəti var. Ver, töksün atasının goruna)” (Haqverdiyev 2005: s.51).

Yazıçı satirik məzmunlu atalar sözlərini daha çox satirik obrazların dilində işlədir. Məsələn, Mirzə Qoşunəli Təbrizi iksir düzəldərək cəhənnəmə yola saldığı Xortdanın arxasından belə deyir ki, “*Deyirlər çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər*”, “*Axşamın xeyrindən isə sabahın şəri*” (Haqverdiyev 2005: s. 44). Əslində yazıçı bu cür atalar sözlərini daha çox kinayəli şəkildə işlədir. Başqa bir satirik obraz olan *təkgöz Hacı*ın dilindən deyilən aşağıdakı atalar sözü də maraqlıdır: “*Keçəl dərman bilsə, öz başına yaxar*” (Haqverdiyev 2005: s. 88). Təkgöz Hacı “keçəl” dedikdə Dəsturovu nəzərdə tuturdu. “Odabaşının hekayəsi”ndə Fərmanın dilindən səslənən atalar sözləri isə ciddi məzmunla malikdir: “*Kəsilsin iki əl ki, bir başı saxlaya bilməyə*” (Haqverdiyev 2005: s. 96). “*Axtaran tapar*” atalar sözü isə Xortdanın dilindən deyilir.

Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında misilsiz xidməti olan Ə.Haqverdiyev yaradıcılığının əvvəllərində (XIX əsrin sonlarında) dram əsəri yazsa da, XX əsrin əvvəllərində mütəmadi olaraq nəsr əsərləri, o cümlədən, hekayələr, povest yazmaqla məşğul olmuşdur. Dram əsərlərində oldu kimi, nəsr əsərlərində də Ə.Haqverdiyev uzun mətləblərdən qısa bəhs etməyin ustasıdır; yazdıqları arxasında yazmadıqlarını da görmək mümkündür. Görkəmli yazıçının bir sıra hekayələrində köhnə nəsil əxlaqı ilə yeni nəsil əxlaq bir-biri ilə qarşılaşdırılır, atalar-oğullar dilemması yaşanır. Ə.Haqverdiyevin maarifçi realizmi hekayə yaradıcılığının ilkin mərhələsində dini aspektdə təzahür edir; “Pir”, “Şəbih”, “Seyidlər ocağı” kimi hekayələrdə dini fanatizmi hədəflədiyi halda, ilk hekayəsində insana islam əxlaqı ilə aydın yol göstərir. Deməli, əksər maarifpərvərlər kimi, Haqverdiyev də dini hədəf seçmir, bütövlükdə cəhaləti tənqid hədəfinə tuş edirdi. Ədəbiyyatşünas Tehran Əlişanoğlu yazıçının “Ata-oğul” hekayəsini “milli müsəlman həyatının “proza”sını verən ibrətli bir hekayə” adlandırır (Əlişanoğlu 2006: s.60). Bu xətt yazıçının “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povestində daha da qabardılır. Povestin məzmununda müxtəlif məsələlər qabardılsa da, əsərin əsas ideyası didaktik xətdir. Sənətkar dini fanatizmi kəskin tənqid atəşinə tutduqda belə əxlaqi-didaktik istiqaməti yaddan çıxarmır, ən çox bu istiqamətə yönəlir. Odabaşının cəhənnəmdə gördüyü bir çox “hacıların”, “məşədilərin” bu dünyadakı övladlarına çağırışları da, əslində, bu xəttin bədii təzahürü kimi qeyd oluna bilər.

İstedadlı yazıçı yeri gəldikcə əsərlərində öz məqsədinə, məramına uyğun olaraq *məsəllərdən* də istifadə edir. Eyni zamanda işlətdiyi məsələlərin kontekstə uyğun mənasını da izah etməklə oxucuda anlaşılmayan, qaranlıq qalan məqam buraxmır. Nümunə üçün deyə bilərik ki, “*imam evini yıxsın*” məsəli “Qarahacı” deyilən yerdə yaranmışdır. Məşədi Səfər haqqında olan əhvalat həmin məsəli aydınlaşdırır. Yaxşı qazanc əldə eləyən Məşədi Səfərin evinə gəlib məhərrəm ayında yeddi gün ehsan yeyən din xadimləri ən sonda onu tamamilə müflisləşdirib var-yoxunu göyə sovururlar. Ədib yeri gələndə mübaligə məzmunlu idiomatik ifadələrdən də istifadə edərək: “*Qızdır bir-iki*

gün ağlayıb sakitləşəcək. Sonra süd gölündə üzəndə dünya yadından çıxar”, “Bizim İbrahimin avara oğlunun fikri düşüb başına” və ya “qanını döndərdi it qanına” (Haqverdiyev 2005: s. 96-97) fikrin daha canlı, emosional ifadəsinə nail olur.

Folklorşünas Azad Nəbiyev folklor mətnlərində işlənən paremioloji vahidlərlə bağlı qeyd edir ki, “alqış və qarğışlar xeyir və şər təsəvvürləri ilə bağlı meydana gələn paremik vahidlərdir. Alqışlarda xeyir əməllər təqdir edilmiş, qarğışlarda isə insanlara pislik edənlərə uğursuzluq, pislik ifadə olunmuşdur” (Nəbiyev 2002: s. 319).

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” daha çox satirik məzmunə malik olduğu üçün burada *qarğışlar* alqışlara nisbətən daha çox işlənir. Alqışlara nümunə kimi “Odabaşının hekayəsi” adlı sonluq hissədə həkimin dilindən işlənən alqıçı nümunə göstərə bilirik: “*Gözlərin aydın olsun, az çəkməz Fərman durar ayağa*” (Haqverdiyev 2005: s. 120).

Müsbət hiss və emosiyaların ifadəsi olan alqışların əksinə olaraq qarğışlara pövestdə daha çox rast gəlinir. Belə qarğışlar daha çox idiomatik ifadələr şəklində təqdim edilir. Məsələn, Cəhənnəmdə Məşədi Sünbənün dilindən verilən qarğışlara diqqət edək: “*Acından ölür, qoy canı çıxsın, ölsün!*”, “*Di canın çıxsın, yan!*” (Haqverdiyev 2005: s. 77).

Ə.Haqverdiyevin əsərlərində qarğışlarla bərabər *andlar da* özünəməxsus yer tutur. Bədii mətnlərdə andlar kimisə nəyəsə inandırmaq məqsədi ilə işlənir. Mərasim folkloru ilə bağlı janr olan andlar insanların müqəddəs hesab etdikləri varlıqlara qarşı inamının ifadəsidir. Professor Azad Nəbiyev bu məsələ ilə bağlı qeyd edirdi ki, “and içmək müqəddəs hesab edilmiş, bir sıra xalqlarda andı pozmaq üstündə ağır cəzalar tətbiq olunmuşdur” (Nəbiyev 2002: s. 323).

Xortdan cəhənnəmə gəldikdən sonra Ə.Haqverdiyev ustalıqla kinayə üsulundan istifadə edərək cəhənnəmin “gözəlliklərindən” bəhs açır. Əlbəttə, burada kinayənin olduğu heç kimə sirr deyil. Ədib, özü də yazdıqlarına kimsənin inanmayacağını bildiyi üçün Qurana and içmir. Çünki Qurana yalandan and içmək iman əhli üçün böyük günah sayılır. Bunun əvəzində yazıçı bədii priyomdan istifadə edir və yalan olan varlıqlara, insanlar tərəfindən uydurulan qazanc mənbələrinə and içir. Yazıçının “Seyidlər ocağı” hekayəsində Seyid Əhmədin andlarını xatırlamaq kifayətdir: “*And olsun Cəfərqulu xanın övladının ağızlarının tüpürcəyinə, and olsun Topal Seyidin barmağının qanına, and olsun deşikli ağaca, qazaq qəbrinə, Xəlifəli ocağına, cındırlı pırə, Cicim ocağına, öskürək pirinə, and olsun Xorasan mütəvəlli başçısının anbarından çıxan şərab küplərinə, imam Cümənin buğda anbarına, Bala keşişin tasına, Mirzə Qoşunəli Təbrizinin çarıqlarına, dərviş Qırışmalqulunun dişsiz əfilərinə, yazdığım sözlərdə bir hərf qələt yoxdur; hamısı haqq sözləridir*” (Haqverdiyev 2005: s. 53).

Ədib *andları* sadaladıqdan sonra and içdiyi nəsnələr haqqında müəyyən izahat da verir. Bu izahlar arasında daha maraqlısı “Topal seyid”lə bağlıdır. Ağır xəstəliyə düşər olmuş bir şəxs Topal seyidin qanından çörəyə batırıb yesə, xəstəliyinə şəfa tapardı. Bir gün Paster xəstəxanasına getməyi artıq xərc bilən xəstə dərdinə çarə tapmaq üçün Topal Seyidin yanına gedir. Ancaq altı həftədən sonra vəfat edir. Ancaq yenə də insanların Topal Seyidə qarşı inamı azalmır. İnsanlar guya seyidin yanına etiqadla getməyi üçün xəstənin öldüyünü zənn edirlər.

Yazıcının əvvəl and içib sonra haqqında məlumat verdiyi bu pirlər əslində onun tənqid və ifşa obyektləridir. Göründüyü kimi, istedadlı yazıçı istifadə etdiyi andlardan belə mövhumatı, avamlığı tənqid üsuli kimi istifadə etməklə mövhumata meydan oxuyurdu. Qeyd etdiyimiz kimi, “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povestində işlədilən andlarda daha çox satirik əhvali-ruhiyyə hakimdir.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda istifadə olunan digər folklor nümunələrindən biri də *ağılardır*. “Ağılar xalqımızın qədim nəğmələrindən olub “yuqlama” sözü ilə bağlı yaranmışdır” (Nəbiyev 2002: s. 296). Ə.Haqqverdiyev “Azərbaycanda teatr” adlı məqaləsində ağılar haqqında yazırdı: “Qədim Azərbaycanda ölənlər böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq adət idi. Qəhrəman ölənlər günü camaatı bir yerə toplayardılar. Bu toplantıya “yuq” deyərdir. (Yuqlama – ağlamaq sözündəndir)” (359).

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” povestində maraqlı bir əhvalat oxuyuruq. Belə ki, Məşədi vəfat edən hansısa varlı bir şəxsin yasına gedib yalandan ah-vay edib ağlayırdı və sonra da yenə yalandan deyirdi ki, “mərhumun mənə filan qədər borcu var idi”. Əlbəttə, mərhumun yaxınları da onun ruhunun rahatlıq tapması üçün Məşədinin dediyi məbləği verirdilər. Məşədi getdiyi yasa belə ağı deyirdi: “– *Əlimdən gedən qardaşım vay! Ümidim vay! Belimin dayağı vay!..*” (Haqqverdiyev 2005: s. 39).

Ə.Haqqverdiyev “Azərbaycanda teatr” məqaləsində ölü üçün ağlamaq adətinin iranlılar arasında moğolların hakimiyyəti illərindən davam etdiyini, daha sonra Səfəvilərin bu adətin adını dəyişərək rövzəxanlıq qoyduqlarını yazırdı. Camaat bu mərasimlərdə ağlaşır, sinəsinə və başına döyürdü (360).

Ə.Haqqverdiyevin təhkiyə üslubu da olduqca maraqlıdır. Ədib öz yazı üslubunda yazılı ənənədən gələn ünsürlərlə şifahi yaradıcılıq elementlərini ustalıqla sintez etməyi bacarırdı. Bu da onun yazıçı dilinə xüsusi şirinlik gətirir, daha da oxunaqlı edirdi. Ədibin təhkiyəsi ilk növbədə, böyük səmimiyyəti və təbiiliyi ilə seçilir. Haqqverdiyevin nəsr yaradıcılığında bədii ifadə vasitəsi kimi kinayələrin də rolu olduqca zəngindir. Ədibin kinayə və eyhamları lakonikliyi və yığcamlığı ilə seçilir. Lakin onun əsərlərində kinayə gülüşün, xüsusən də satiranın qüvvətli tərkib hissəsini təşkil edir. Əslində bu cəhət ədibin bütöv nəsr üslubu üçün səciyyəvidir.

Ümumiyyətlə, Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığı bütövlükdə xalqımızın azadlığı və tərəqqisinə, onun həyat və məişətinin daha da inkişafına xidmət edirdi. Yazıçı hər zaman doğma xalqına, onun şifahi yaradıcılığına, folkloruna bağlı olmuş, həm yaradıcılığı, həm də fəaliyyəti ilə xalqının mədəni inkişafına və səadətinə böyük töhfə vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

- Mütəllibov T. Ə.Haqqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988, 326 s.
Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Turan, I hissə, 2002, 680 s.
Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. I k i cild. II cild. Bakı, Lider, 2005, 408 s.
Əlişanoğlu T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı, Elm, 2006, 312 s.

